

KAPOSI ZOLTÁN*

**A VÁROSGAZDÁLKODÁS MODELLJEI. NAGYKANIZSA VÁROS
GAZDASÁGI MŰKÖDÉSE (1850–1914)**

*MODELS OF URBAN MANAGEMENT. ECONOMIC OPERATION
OF NAGYKANIZSA (1850–1914)*

ABSTRACT

This study presents the practice of urban management in the ages of the dual monarchy through a domestic trading city. Nagykanizsa is a typical example of the quickly developing cities. In the second part of the 19th century more and more functions of the city came alive because of the increase in population and the development of the local economy. Incomes of the city were mainly coming from the management of the city's own wealth and the surtaxes imposed on the citizenry. The improvement of the city's infrastructure needed loans which resulted the serious indebtedness of the settlement. The most significant expenses of the city were the debt service, bureaucracy, social duties and the maintenance of public services. Two specific models evolved. At first, the city lent its own property and managed the rentals. The second model grew up around the turn of the century, when the city tried several times to run its own businesses in parallel with the rental model. This second model expanded between the two World Wars.

Kanizsa város a török alóli felszabadulás utáni kamarai igazgatás korában (1690–1703) jelentős önállóságot szerzett. Miután azonban a 18. század elején a város földesúri kézbe került, sokat veszített önállóságából, de szabadalmas mezővárosként belső ügyeinek egy részét továbbra is a korábban kialakult szokások szerint intézhette. A herceg Batthyányak alá tartozván Kanizsa az időszakonként megújított úrbéri szerződésekben rögzíteni tudta belső önkormányzati pozícióit.¹ Ezeknek a contractusoknak, s főleg az 1811. évi ún. örök-szerződésnek két fontos következménye volt.² Egyrészt a város és a földesúr között végbement a városi jövedelmek felosztása. Ennek során a város számos bevételi forrást, köztük az egyre fontosabb vásártartási bevételt is megszerezte, amelynek hosszú távon növekvő összege jelentősen hozzájárult Kanizsa fejlődéséhez. Másrészt a szerződés révén a korábban sokat vitatott földtulajdonviszonyok is stabilizálódtak. 1811-ben elkülönítették egymástól a földesúri és a városi földeket. A mezőváros területe – a törvényeknek megfelelően – eszmeileg továbbra is a földesúré maradt, amely után a város lakóinak adót kellett fizetniük. A polgárok, gazdák, zsellérek stb. olyan haszontulajdonosként éltek, akiknek joguk volt telkük s egyéb földjeik használatára, örökítésére, értékesítésére. Fontos vonása volt a szerződésnek az is, hogy a város, mint communitas önállóságot szerzett; pontosan összeírták és körbehatárolták földjeit (erdők, legelők, puszták), amelyek használata és jövedelme a városi közösséget illette.³

A szerződésekben rögzített relatív önállóság egyre több funkcióval párosult. A növekvő mezővárosban a helyi és a beköltöző népesség szaporodásából, a társadalmi igények szélesedéséből, s nem utolsósorban gazdasági okokból is egyre több feladata keletkezett a városnak. Gondoskodni kellett az alapfokú iskoláról, majd 1845-től a tanítóképző intézet

* Dr. Kaposi Zoltán az MTA doktora, a PTE KTK Közgazdasági- és Regionális Intézetének egyetemi tanára.

működtetéséről. A temetők rendjének megszervezése, a lakásépítkezés szabályozása, a tűzbiztonság megoldása ugyanúgy városi feladat volt, mint a helyi adóztatás és a hivatalok működtetése.⁴ Az egyház támogatása, a „*város templomának*” karbantartása, a vásári rend kialakítása is fontos feladata volt a városi tanácsnak. A város joghatósága ugyanakkor a földesúri telkeken élőkre, s nem utolsósorban a betelepülő jelentős számú zsidó lakosra nem terjedt ki.⁵ A földesúr az 1840-es években egyre több központi telket vásárolt össze a városban, ráérezve arra, hogy azoknak bérbe adásával igen nagy jövedelmet szerezhet. Ez persze a központi területeken hosszú időre gátolta is a fejlesztés lehetőségeit, mivel pl. a Fő téren lévő épületek és telkek nagy része az uraság kezében maradt.⁶ Az 1848 előtti korszakban relatív önállóságot szerzett város működtetése egyre költségesebbé vált, amihez azonban külső forrás nem állt rendelkezésre. A mezőváros lehetőségeit behatárolta, hogy az infrastrukturális fejlesztésekhez saját polgárait kellett adóztatnia, azokat, akik a város politikai és társadalmi életét uralták. Néha lehetett számítani a földesúri segítségre, ám az előrelépéshez a polgárok zsebébe kellett nyúlni.

1848-ban Kanizsának már kb. 10 000 lakosa volt.⁷ A város eddigre már messze túlnőtte azon határokat, amelyek a korábbi szerződések megkötésekor léteztek. A forradalmi törvények és a későbbi császári rendeletek nem változtattak a város jogállásán: Kanizsa továbbra is a mezővárosaként működött, s gazdasági lehetőségei sem bővültek. Azonban a mezővárosi (úrbéri) lét új helyzetet is teremtett: a rendelkezések értelmében a korábban részben közösen használt erdőket és legelőket tulajdonjogilag szét kellett választani. Hosszú pereskedés után egyezség révén, az 1850-es évek végére sikerült a város földtulajdonát pontosan meghatározni.⁸ 1864-ben elkészült a részletes kataszteri kimutatás is a földekről.⁹ Ez azt jelenti, hogy a város hozzá jutott saját földjéhez, amellyel már önmaga gazdálkodhatott: A város mindenkori működése szempontjából olyan tartós vagyonelem jött létre, amely alapját adhatta Nagykanizsa gazdasági önállóságának.

Miből állt a város vagyona? A legfontosabb vagyonelem egyértelműen a város földje volt. Kanizsa közigazgatási területe 1871-ben 12 907 holdat tett ki, amiből 44%-nyi föld (5652 hold) a városé, míg a terület másik része a polgároké vagy gazdasági társaságoké volt.¹⁰ A városi földekből a közösségnek tekintélyes bevétele származott. Természetesen a sűrűn lakott dunántúli területeken a városoknak nem volt olyan irtatlan határa, mint például az alföldi nagyvárosoknak. Érdemes ebből a szempontból Nagykanizsa 5652 holdját Debrecen város 110 000, vagy Szeged város 72 000 holdjával összevetni. Utóbbiak esetében e területek bérbe adásával az alföldi városok fényes költségvetési pozíciót érthettek el. Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy hasonló népességű dunántúli városokhoz képest Kanizsának még így is széles határa volt; Szombathelynek és Kaposvárnak a földbirtoka töredéke volt csak a kanizsainak.¹¹ A földek mellett volt a városnak egy tégláégetője, több olyan helyisége, amit boltként használhatott, övé volt a városháza épülete, néhány magtár, kiszolgáló épületek, néhány hivatalnok lakása, a piactér és a marhavásártér területe és használati joga, a bormérés lehetősége stb.

Szükség is volt a vagyonelemekre, mert az önállóság megszerzése anyagi nehézségekkel is együtt járt. Az 1850-es években a városi lakosság száma stagnált, ugyanakkor a császári adók nehéz pénzügyi helyzetet idéztek elő. Az általános kereskedelemi helyzet 1848–49-ben nem volt kedvező: ezekben az években számos nagykereskedő elhagyta a várost.¹² A városi lakosság jövedelmei, s ezzel fejlesztési forrásai nagy részét adó formájában elvonták. Komoly terhelést okozott az 1853. évi kényszerkölcsön, amit az elvárásoknak megfelelően a módosabb polgároknak nagy összegben kellett jegyezni.¹³ 1850-ben a kormánybiztos átalakította a városi hivatali rendszert.¹⁴ A császári kormányzat rendelkezései miatt a kiadások megugrottak, így például kötelezővé vált orvosok alkalmazása,¹⁵ egy új számvevői állás létrehozása stb.¹⁶ Ezekben az években a pénzügyek elég rendezetlenek

voltak: a város pénzügyi hanyagsága miatt többször szembekerült a felsőbb hatóságokkal. Az állami adókat a végrehajtás veszélye miatt még csak-csak beszedték, ám a város a maga által kivetett adójához nehezen tudott hozzá jutni.¹⁷

A város igyekezett vagyonát jövedelmeztetni. Az 1850-es éveket a megelőző évtizedek vagyonkezelési technikája jellemezte. Ennek alapelve az volt, hogy a településnek minimalizált szervezete kell, hogy legyen; ugyanakkor a piaci viszonyok közepette a vagyonjöveldelmeztetés legjobb módszere a vagyonelemek bérbe adása volt. A korábbi örökszerződés révén a városnak juttatott erdőben a gubacsszedés lehetőségét árlejtés útján adták bérbe. Igyekeztek megbízható, ismert vállalkozókkal szerződni. Így például az 1846–1856 köti időre (árlejtés után) évi 975 forintért bérbe adott gubacsszedést a bérlet lejártá után a két korábbi partnerrel meghosszabbították.¹⁸ Hasonlóan az uradalomhoz, a város is megpróbálta saját földjei egy részét kis parcellákban kiárendálni.¹⁹ Egy 1857. évi irat szerint a kanizsai polgárok közül 76-an kaptak kisebb-nagyobb méretű földet egy éves használatra, aminek városi összevétele évi 755 forint volt.²⁰ A bérleti díj befizetésével azonban bajok voltak. A városi bevételek között továbbra is fontos maradt a piaci helypénz és a marhavásárokon szedhető helypénz, ezek együttes összege 1856-ban, egy átlagosnak tekinthető mezőgazdasági termőévben 2317 forintot tett ki.²¹ Bérbe adták a városháza épületének földszintjén lévő két boltot, valamint a hozzájuk tartozó lakásokat, akárcsak a Szentgyörgyvári úton lévő, a hercegtől megvett raktárakat. A boltok és lakások sokat hoztak a konyhára. Dobrovits kereskedő 1000 forintot fizetett évente a városházi lakásért és boltért; Hauser János vaskereskedő 400, míg Spánier Ferdinánd kereskedő 480 forintot fizetett.²² Ne felejtjük el, hogy az 1850-es évek közepére már érdemben javultak a hazai gazdaság működési feltételei, így a városi vezetők joggal számíthattak a bérlemények utáni egyre magasabb bevételekre.

Az 1850-es évek második felében a kiadások már jobban nyomon követhetők, így mérhetjük, mire is költötte bevételeit a város. Az 1856. évi költségvetés szerint Kanizsa összes kiadása 32 436 forint volt.²³ Ebből 10 266 forintot (32 %) költöttek személyi kiadásokra, míg a többi a város dologi jellegű üzemeltetésére ment el.²⁴ Egy másik, két évvel korábbi forrásból pontosan ismerjük a személyi kiadások tételeit. Ennek sajátossága, hogy a városi tisztviselők között nem voltak nagy jövedelmi különbségek. Szép Károly városbíró 500 forintos, illetve Vlassich Eduard főjegyző 400 forintos évi fizetése ugyan kiemelkedik a sorból, de a többi tisztviselő jellegzetesen 200–300 forint között keresett. Az egyszerű tanácsosok 200, a kamarás 250 forintot kapott. Érdekes ugyanakkor a tanárok magas díjazása (250–350 forint), ami azzal magyarázható, hogy általában nem kanizsai származásúak voltak, s mivel máshonnan jöttek, ezért tulajdon földdel és házzal nem rendelkeztek, ezért a jövedelem-kiegészítés lehetőségétől is nagyrészt elestek. A személyi kiadások között találjuk a városi templom, illetve a ferencesek dékánjának juttatását. A város 1855-ben 9 hajdút, 6 erdőkerülőt és 12 éjjeliőrt alkalmazott.²⁵

1857-ben a kiadások mintegy kétharmadát a városüzemeltetés feladatai emésztették föl. Ezek között kiemelkedő helyet foglalt el a város tulajdonában lévő ingatlanok (épületek, raktárak stb.) állandó javítgatása, kezelése. Több száz olyan kisebb-nagyobb tételt találunk, amely cserép, téglá, deszka, üveg vagy valamilyen vasalkatrész beszerzésére vonatkozik. A város ezekben az években nem kezdett beruházásokba, jelen esetben a régi épületek javításáról volt csak szó. Mivel nem alkalmaztak szakmunkásokat, ezért helybeli lakatosokat, asztalosokat, ácsokat, kőműveseket bízták meg a munkákkal. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a helybeli iparosok egy részének a városi ingatlanok amortizációja szinte állandó és biztos piacot biztosított. A városnak állandó szállítói voltak: az intézmények (városháza, iskolák, templom stb.) fűtéséhez szükséges faanyagot Verbovetz János kereskedő szállította, az irodaszereket Spánier Ferdinándtól vásárolták. Nagy kiadási tétel volt a világításhoz szük-

séges olaj (1030 forint), de legalább könnyű volt beszerezni, hiszen a városban két olajfinomító cég is működött.²⁶ A város a tulajdonában lévő ún. sánczi téglavetőből szerezte be téglaszükségletét. A kiadások között megjelent a városi adókötelezettség is: 1856-ban 2629 forintot kellett „*A városnak birtokaitul járó adójára...*” kifizetni. Az ingatlanok egy esetben szaporodtak, amikor a Batthyány herceg tulajdonában lévő raktárt megszerezték (1250 forint).

Kanizsa város állandó forráshiánnyal küszködött, bevételei nem voltak elegendők kiadásai biztosítására. A hiányt kétféleképpen fedezték. Egyrészt volt arra lehetőség, hogy a helybeli módos kereskedőtől, vagy a Kanizsához kötődő más polgároktól pénzt vegyenek kölcsön. Ilyen volt például a város központjában is házzal rendelkező Löwenstein Mórítz nagykereskedő, akinek korábbi nagyobb összegű kölcsönét pont ekkor törlesztette a város; de megemlíthetjük a sorban Zsombor Ferencné, vagyis gróf Hugonnay Bertát is. Másrészt pedig még ennél is jelentősebb (s a későbbi működésre is utal), hogy a város a helyben, 1845-ben megalapított Nagykanizsai Takarékpénztártól egyre több hitelt vett fel. A városi működés helyi pénzügyi intézet által történő finanszírozása tipikus vonása volt a hazai városoknak.²⁷ A takarékpénztári hitelek esetében nem egy nagyobb összeg felvételére, hanem sok kisebb – nyilván az aktuális működéshez éppen szükséges kölcsönre – kell gondolnunk.²⁸

Érdemes megemlítenünk ugyanakkor az 1850-es évek második felétől formálódó városirányítási stratégiát, hiszen az jó fél évszázadra kedvező helyzetbe hozta a település gazdaságát. A Déli Vasút révén 1861–65 között épült ki a Kanizsát Trieszttel, Budával és Béccsel összekötő vasút.²⁹ Kanizsa városa kezdettől pártolta és elősegítette e vonal létrejöttét, s még azt is sikerült elérni, hogy a vasútnak ne Szentmiklóson, hanem a városhoz közelebb eső területen legyen az állomása. Ugyanakkor jelentős földterületet is felajánlott a város egy esetleges állomásépítésért.³⁰ Egyértelmű, hogy a kanizsai kereskedelem, s később az ipar fellendülése igen sokat köszönhetett a korabeli városvezetői döntéseknek.

A szabadságharc utáni évtizedekben a város igazgatási modellje rendszere lassan elnyerte azt a formáját, amely aztán az egész polgári korszakon átívelve, alapsajátosságait megtartva működött. 1867 után ennek törvényi háttere is kialakult. A helyzetet jogilag a mezővárosi rang helyébe lépő rendezett tanácsú városi státus megszerzése stabilizálta. A korábbiakhoz képest annyi mindenképpen változott, hogy az 1871. XVIII. tc. alapján a városnak most már világosan definiált kötelezettségeivé váltak azok a funkciók, amiket korábban is ellátott.³¹ A dualizmus első évtizedeiben Nagykanizsa igazgatási és térségi szerepe folyamatosan növekedett. Gazdasági jelentősége is volt annak, hogy számos járási és megyei hivatal települt a városba. A Nagykanizsai Törvényszék működése alapvetően növelte a jogszolgáltatásból élők számát. A postaközponti jelleg, a csendőrség és a lakatnyák kialakítása, az erdőhivatal megszervezése stb. a városi létszám növekedésén túl biztos állami keresőket és fogyasztókat biztosított a helyi termelők számára.³² Mindez azt is magával hozta, hogy a város gyors ütemben bővült, amiben persze a meginduló hazai urbanizációnak, s más városok mintáinak is nagy szerepe volt. A helyi lakosság igény szintje egyre komfortosabb települést követelt meg, amelyhez a városvezetésnek alkalmazkodnia kellett. Közismert, hogy az 1867 utáni fél évszázad volt a hazai városokban az az időszak, amikor a mai működésüket is meghatározó infrastrukturális fejlesztések végbementek.³³ Ebben az időben a vízvezeték-és a csatornarendszer, a kövezett utak és járdák, a villanyvilágítás, a gázszolgáltatás, a bérkocsi-és a villamosközlekedés, a telefonrendszer stb. kialakítása volt terítéken. Ez persze erősen megviselte városok költségvetését. Míg a főváros gyors fejlődésében nagy hatása volt az állami támogatásnak, addig a vidéki városoknak ez nem adatott meg, s majd csak a századforduló környékén jutottak néha némi államsegélyhez. Nem véletlen, hogy a modern infrastruktúra kiépítésében a fővároshoz képest 20–25 év lemaradás mutatkozik még a nagyobb vidéki városok esetében is.³⁴

A fejlesztések érdekesen tükröződnek Kanizsa város gazdálkodásában. A dualizmus évtizedeiben kirajzolódnak olyan etapok, amelyekben az éppen aktuális fejlesztések tendenciái világosan látszódnak. Az első ilyen időszak az 1860-as évek közepétől tartó egy évtized volt, amikor is a vasúti forgalom növekedésére reagálnia kellett a városnak, s megindultak az utcanyitások, a kövezetjavítások. Ekkor alakították ki a vasúthoz vezető utcákat, amelyek közül a legjelentősebb a Csengery út volt. Ennek a Fő úthoz közelebbi szakaszán szerzett ingatlant és épített házat és kereskedelmi vagy ipari üzemet számos nagyvállalkozó, míg az út déli részén jöttek létre a későbbiekben a nagyobb telket igénylő gyárak.³⁵ A második korszaknak az intézmények letelepítését és a városi hivatalok bővítését tarthatjuk. Ezek közül kiemelkedik a városháza újjáépítése, de ide tartozik a Sugár út északi részén létrehozott katonai kaszárnyák kialakítása, az uradalmi vágóhíd megszerzése, avagy a kórház felépítése.³⁶ A harmadik korszakot már az ipar ihlette: 1892-től csaknem két évtizeden keresztül tartott a kanizsai gyáripar térfoglalása, amihez a városnak is alkalmazkodnia kellett. Kanizsa többféleképpen támogathatta az új ágazatot: adhatott ingyen telket, kedvezményes hitelben vagy segélyben részesíthette a vállalkozót stb.³⁷ Lényeges, hogy az indulási támogatásért konkrét elvárásokat fogalmaztak meg (például a foglalkoztatás tartós létszáma stb.). A gazdasági változásokhoz való alkalmazkodás természetesen némi rugalmasságot feltételezett, bár kétségtelen, hogy a hazai városok nem igazán erről voltak híresek.

A szaporodó feladatok egyre nagyobb költségvetést feltételeztek.³⁸ Már az 1886-os költségvetés fő számai is azt mutatják, hogy a korábbiakhoz képest jóval több pénzzel gazdálkodhatott a város.

Látható az 1. táblázatból, hogy az ekkor már csaknem 19 000 fős városban vége volt a korábbi, pár tízezer forintos városi gazdálkodásnak. 1886-ban a város költségvetése 231 000 forint volt. Ez az összeg ugyan tartalmazott átfolyó összegeket, vagyis olyanokat, amelyeket a városnak meg kellett előlegezni, s aztán az államtól vagy valamely más szervezettől visszakapott, de akkor is jókora összegről van szó. A bevételek közül emeljük ki a vagyongazdálkodásból fakadó forrásokat, amelyek 46 784 forintot tettek ki. E téren az épületek és földek bérlete még magasabb volt, mint az erdei haszonvételeké, ám az idők során ez megváltozott, a századforduló környékén már mesze az erdő volt a legfontosabb forrás. A táblázatban látható 45 000 forintos fogyasztási adó csak egy átfolyó tétel: a város szedte be, s adta tovább az államnak, vagyis azzal nem számolhatunk. Az is látható, hogy a hagyományos bevételi források önmagukban nem fedezték a város működését, ehhez szükség volt a költségvetés mintegy 27%-át kitevő helyi pótdóra.

A kiadások is igencsak megnöttek a korábbiakhoz képest. 1868-ban a polgármester fizetését a korábbi 500 forintról 700 forintra emelték, s mellette új hivatali funkciókat is kialakítottak.³⁹ Nagy kiadási tétel volt a községi népiskolára fordított 40 000 forint, aminek forrása az állam volt. Látható azonban az is, hogy a város már ekkor megindult az adósság felhalmozása útján, ami önmagában semmilyen problémát nem jelentett még, hiszen a népesség és a gazdaság is gyorsan növekedett, vagyis joggal gondolkodhattak a városfejlesztők a városi hitelállomány növekedése melletti fejlesztésekben. Az adósságállomány legnagyobb tételei a középítkezések megindulása révén keletkeztek. Az első ilyen nagyobb tétel a Városháza átépítése volt. Már 1868-ban érkezett ajánlat a helyi leszámítoló társulattól, de ebből nem lett üzlet. Végül is a város a Magyar Földhitelintézettől vett föl 175 000 forint kölcsönt, ami azonban a beruházás megvalósításához kevésnek bizonyult.⁴⁰ Az építkezés megindult, de mivel pénzügyileg alultervezett volt, így 1873 tavaszán elfogyott a pénz. A problémát a Nagykanizsai Takarékpénztár segítségével, valamint a Kanizsáról Sziszekre költözött Blau Mór nagykereskedő 50 000 forint kamatmentes kölcsöne oldotta meg, aminek felhasználásával 1874-ben átadhatták az impozáns palotát.⁴¹ A központban lévő Városháza épületének volt némi haszna is, mivel az épület földszintjén üzleteket, boltokat alakítottak ki, amit jobb módú kereskedők vettek bérbe, s ebből a város jelentős bevételhez jutott.

1. táblázat. Nagykanizsa város költségvetési bevételei és kiadásai 1886-ban

Table 1. Incomes and Expenses of the Budget of the City of Nagykanizsa

Bevételi források	Bevételi összeg (forint)	Kiadások jogcíme	Kiadási tételek (forint)
Pénztári maradvány	1 136	Fogyasztási állami adó	45 000
Fogyasztási állami adó	45 000	Tisztviselők fizetése	24 285
Fogyasztási adókezelés után a várost illető jutalék	1 960	Szolgaszemélyzet fizetése	14 240
Fogyasztási községi pótdadó	4 600	Irodaszerekre	1461
Javadalmak után	14 502	Királyi adó	4129
Községi haszonvételek	300	Főgimnáziumi kiadások	8429
Haszonbérek után		Községi népiskola	40 832
a. épületek bére	23 637		
b. szántóföldek bére	2 662		
c. rétek bére	3 191		
d. adómegettérítés	140		
Erdők és legelők után	17 154	Polgári iskola	4157
Főgimnáziumi bevételek	5 440	Segély a kisdednevelő egyesületnek	607
Községi népiskola	17 818	Egyházbeliekre	3904
Polgári iskola	528	Épületek tatarozására	3534
Katonatiszti beszállásolás		Adósságok és terhek	22 274
a. közös hadseregnél	1 705		
b. honvédségnél	120		
„Toloncz-költség” megtérítése	130	Segedelmek	5 036
„Egyéb neműekből”	8 275	Királyi adó a városi bormérés jövedelme után	300
Útépítészet	12 477	Erdei kiadások	3549
Hátralékokból	4 168	Erdei munkálatokra	1766
Pótlék többlet	-	Erdei személyzet fizetése	3145
Pótlandó hiány	63 483	Világítás	5471
		Katonatiszti beszállásolás	
		a. közös hadseregnél	2552
		b. honvédségnél	332
		Közhelyiségek költsége	2633
		Tűzoltó célokra	1300
		Egyebekre	15 802
		Útépítészet	12 417
		Letét egy áll. színház építésére	1000
		Rendkívüliekre	2000
		Leírásokra	1329
Összesen	231 530	Összesen	231 530

Forrás: Zala, 1885. december 25. (52. szám)

Ám ez csak a kezdet volt a jelentősebb kölcsönök között! 1870-ben a vasúthoz vezető út megépítésére vett fel az ekkor külön álló Nagykanizsa 80 000 forint kölcsönt.⁴² 1890-ben ismét a Magyar Földhitelintézettől, majd az Osztrák–Magyar Banktól, illetve a helyi Takarékpénztártól kapott a város 420 000 forint zálogkölcsönt és 500 000 forint személyes hitelű kölcsönt. Az oktatási funkciók növekedése miatt szükség volt a gimnázium, egy iskola és egy óvoda felépítésére, illetve a már működő intézmények épületeinek javítására és bővítésére, amelyekhez 1897-ben újabb 400 000 forint hitelt vettek föl. 1901-ben a laktanyaépítéshez kellett 2 millió korona kölcsön, amelynek visszafizetésére 60 év állt rendelkezésre.⁴³ Emellett a város támogatta azokat az ipari beruházásokat, gyárépítéseket, amelyek városi kézben lévő telkekre tartottak igényt, de adót nem nagyon akartak elengedni, mivel a korabeli gondolkodás alapelve volt a mindenki számára kötelező adófizetés. Ám ha jelentősebb munkástömeg foglalkoztatását ígerte a vállalkozó, akkor még a pótdadó és a kövezetvám megfizetésétől is eltekinthettek.⁴⁴

Megpróbáltak a lehetőségeket kihasználni a közösségi vagyon bővítésére, ugyanakkor a várost a lakosság számára komfortosabba tenni. Nagy szükség volt egy kórházra, amihez

az ún. kórházalapban már évek óta gyűlt a pénz. 1876-ban már 12 354 forint volt a számlán, amihez a vármegye adott 50 000 forintot. A kormány az államsegélyt megtagadta, de ennek ellenére 1883-ban felépült a hetven ágyas, egyemeletes kórházépület.⁴⁵ Egy másik kezdeményezés volt a közbűvőhid: 1881-ben a belvárostól északra fekvő Sipa-dombidűlőben megvette a város azt a telket, amelyen jóval később, a századfordulón felépítették a vágóhidat.⁴⁶ Ez a vágóhid azonban sertésvágásra nem volt jogosult, ami miatt a város komoly bevételektől esett el.⁴⁷

A liberális életvilág meghatározta a város működését. E gondolkör egyik lényeges eleme az volt, hogy a városnak közfeladatokat kell ellátnia, önálló beruházóként, üzleti vállalkozóként nem feltétlenül kell megjelennie a gazdasági életben, mivel az alapvetően a magán szereplőké. Ehhez hozzá tartozott a nyilvános licitálásokkal történő bérbeadás, amely során a város mindent kiárendált, amit csak lehetett, s a bérleti díjakból gazdálkodott. Az árendába bocsájtott objektumokat a helyi újságokban is hirdették, hiszen a nagy verseny miatt fű alatt, korrupcióval ebben az időben nem nagyon lehetett hozzájutni ilyen lehetőségekhez, erre az egymásra nagyon figyelő ügyvédek és kereskedők, valamint a szabad sajtó miatt sem volt nagy lehetőség.⁴⁸ Nagyon széles volt ugyanakkor azon jogcímekek sora, amely alapján bérleti díjat szedhetett a város. Emeljük ki ezek közül a gabonapiac, a marhavásártér, a vágóhid, az erdőkezelés, a kövezetvám, a városi kézben lévő boltok, raktárak, s a földek bérletét. Ezek a tételek a városi költségvetés fontos részét képezték. Ennek a városgazdálkodási modellnek az a praxisa, amely szerint a versenyfeltételeket aprólékos jogi munkával egyformává kell tenni mindenki számára, egyben a modell hosszú távú alapproblémáját is kiérlelte. A szaporodó, a város bevételeit biztosító jogszabályok (monopóliumok) ugyanis egyre inkább bürokratikusá tették a vállalkozói működést, hiszen a szabad vállalkozásoknak egyre kötöttebb szabályok között kellett élniük, vagyis a városi szabályozás végső soron a szabad vállalkozásokat korlátozhatta.

Éppen ezért nem véletlen, hogy a 19-20. század fordulójára idején mind erősebb lett az a gondolkodás, amely szerint a város tulajdonában lévő közművek, vállalatok nagyobb bevételt és anyagi biztonságot szavatolhatnak, mintha a városi tulajdont bérbe adnák, avagy a városi közműveket magánvállalkozók építenék föl, ami után a városnak használati díjat kell fizetnie. Ez persze azt feltételezte, hogy a város egy tipikusan piaci környezetben legalább olyan hatékonysággal és jelentős nyereséggel tudja majd kezelni saját cégeit, mint ahogyan azt a magántőke tette. Táptalaja lehetett ennek az is, hogy a századforduló idején a város lakossága már csaknem elérte a 24 000 főt, vagyis egyre szélesebb körű közellátási feladatai keletkeztek a városnak.⁴⁹ E téren persze nemcsak Nagykanizsáról van szó. A századforduló idején a közszolgáltatások jelentős részének városi kézbe kerülése, illetve a város, mint vállalkozói entitás megjelenése kortünet: ebben az időben egyre több hazai város vette saját kézbe a közműveket, vagy már egyenesen a városok kezdeményezték újak létrehozását. Erre sok példánk van: Pécssett 1892-ben a város építtette meg a vízmű első részét; 1913-ban a város által jött létre a villamos stb.⁵⁰ Szombathelyen szintén a város tulajdonaként működött számos beruházás.⁵¹

Az általános gazdaságpolitikai vélekedés is a városi funkciók erősödését írta le.⁵² Nem véletlen, hogy az országos gyakorlatnak megfelelően Nagykanizsán is szaporodtak a város kezében lévő üzemek. A háború előtti években elhatározták, hogy pénzintézetet és téglagyárat alapítanak, ám a tervekből nem lett semmi.⁵³ Viszont az 1868-ban magánberuházóként, részvénytársasági formában megalakult, s 1873-tól működő gőzfürdőt 1910-ben a város megszerezte. A gőzfürdő részvénytőkéje 62 860 korona volt.⁵⁴ Mindez persze nem jelentette azt, hogy a városi működést illetően a működési alapmodell alapvetően megváltozott volna: a városi vagyon hasznosítása elsődlegesen a magánvállalkozások révén valósult meg, de látnunk kell a változás irányát, amely főleg majd a két világháború közötti

időben fog kiteljesedni. A működési alapmodellnek megfelelően a város továbbra is támogatta a letelepedni kívánó vállalatokat. Ebbe persze az is belejárt, a városi tulajdonú közüzemek kialakításának voltak árnyoldalai is. Ezek között egyrészt már a korabeli sajtóban is felhívták a figyelmet arra, hogy minden városi üzem (kenyérgyár, mészárszék stb.) létrehozása a helyi vállalkozók elől veszi el a lehetőséget, amivel a helyi adók csökkennek, s lehet, hogy a város még rosszabbul is jár.⁵⁵ Másrészt pedig a városi tulajdonban lévő üzemek kialakítása a helyi bürokrácia növekedését, a „belterjes világ” erősödését, egyben a gazdálkodás és eredményesség romlását eredményezhette.

Ha ránézünk a 20. század első évtizedében a város legfontosabb gazdasági mutatóira, akkor azt láthatjuk, hogy Nagykanizsa gazdasági működése nagyjából megfelelt a hasonló méretű dunántúli városok működésének, bár kétségtelenül láthatunk eltéréseket is. A város háztartásának évi szükséglete 1 357 736 korona volt, amelyből a személyi kiadások nem érték el a 10%-ot sem (128 374 korona). Ez sokkal alacsonyabb arány, mint amit az 1880-as években láthattunk. A háztartási szükségletek tekintve Nagykanizsa sokkal közelebb állt a törvényhatósági jogú Pécshez és Sopronhoz, mint a Kanizsához hasonló méretű Szombathelyhez vagy Kaposvárhoz. A város gazdálkodásában nagy jelentősége volt a város tulajdonát képező (ekkor már) 46 épületnek, amiért évi 17 700 korona bérjövödelmet kapott. Mivel Nagykanizsa földje döntően erdő volt, ezért meghatározó volt, hogyan is gazdálkodik vele a város. Az erdei gazdálkodás alapfeladata volt a helyi lakosság tüzelővel való ellátása, a városi állatállománynak az erdei tisztásokon való legeltetése, de az elsődleges egyértelműen a bérleti pénzjövödelem volt.⁵⁶ A városnak a századfordulón sikerült hosszú távú szerződést kötnie az erdők bérbeadásáról, ami egyrészt a bevételek stabilitása, másrészt pedig a hozzárendelhető kiadások szempontjából is jól jött.⁵⁷

A kiadások között sokat kellett fordítani a városi közkórházra és járványkórházra, a vilamos közvilágításra, a klinker utcaburkolatra, a közbúvághidra, illetve a parkokra, valamint a 13 különböző iskolára s az óvodákra. Volt a városnak szegényháza, amelynek évi költsége 15 704 korona volt. Már készen álltak a víz-és csatornarendszer tervei, ám annak kialakítása majd csak a háború után mehetett végbe. Kétségtelen tény, hogy a városnak a századforduló idejére jelentős adóssága halmozódott föl, aminek összege 3,9 millió korona volt, s évi törlesztő részletként 181 000 koronát kellett fizetnie a különböző pénzügyintézeteknek. Mégis azt kell mondanunk, hogy századfordulós statisztikai adatok alapján más városokhoz viszonyítva a nagykanizsai adósság sem a város költségvetéséhez mérve, sem egy főre vonatkoztatva nem volt magas.⁵⁸

Összehasonlításaink alapján azt mondhatjuk, hogy a 19–20. század fordulóján a város-gazdálkodás szempontjából Nagykanizsa szinte minden téren a térség legjelentősebb városa volt. Lényegesen nagyobb bevételekkel gazdálkodott, mint Zalaegerszeg vagy Kaposvár. A feltörekvő somogyi megyeszékhely, amelynek 1900-ban már csak 5000 fővel volt kevesebb lakosa, mint Kanizsának, csak negyedakkora költségvetéssel bírt. Kanizsa előnyös pozíciója abból is fakadt, hogy a város működésében fontos nagykereskedők, illetve a gyáripari vállalkozók jóval több adót fizettek, mint más városok vállalkozói.⁵⁹ Nagykanizsa pénzügyi szerepköréről ismert, hogy sok szempontból még a 17 000 fővel nagyobb Pécsset is megelőzte.⁶⁰ S bár kétségtelen, hogy a 19-20. század fordulóján a hazai gazdaság fejlődése némileg lelassult, mégis volt lehetősége a városnak arra, hogy az éveken át nagyjából stabil összegű költségvetésen belül találjon forrásokat olyan kulturális intézményekre, mint például a színház, a városi templom, a különböző felekezetek, illetve a még meg sem alakult városi múzeum és könyvtár.⁶¹

JEGYZETEK

1. Az 1753. évi szerződésre: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) P 1313. Fasc. 206. III. 1753.; az 1773. évre: MOL. P 1313. Fasc. 39. Lad. 15. No. 81/92. Értelmezésükre: Kaposi Zoltán (2009): 69. és 93. old.
2. MOL. P 1313. Fasc. 207. No. 150–159. p. 1811. évi szerződés.
3. Ez hasonló jogállás volt, mint amilyen szerződést Pécs harcolt ki még egyházi mezővárosként 1747-ben a pécsi püspökkel szemben, avagy Kaposvár ért el a hg. Esterházyakkal folytatott küzdelmében. Lásd: Babics András (1937) és Bácskai Vera (1975) tanulmányait.
4. Lásd: Kaposi Zoltán (2009): VI. fejezet, 365–407. old.
5. Thüry György Múzeum, Nagykanizsa (a továbbiakban TGyM). Tört. dok. tár. 72.171. 1. 1810. évi beadvány.
6. MOL. P 1313. Fasc. 37. Eladási szerződések; illetve: Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban ZML). Batthyány Uradalmi Levéltár. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv.
7. Különböző, ma már nem ellenőrizhető adatok szerint 1848-ban 9600 és 10 500 fő között lehetett a város lakossága. Az 1850. évi népszámlálás szerint Nagy- és Kiskanizsának együtt 9543 lakosa volt. Ez utóbbi adat az áldozatokra és az elvándoroltakra is utal. Lásd: Népszámlálás (1993): 152. old.
8. TGyM. 16/2005. Gy.sz. Nagy- és Kiskanizsa és az uradalom birtokairól szóló rövid számolás.
9. TGyM. Tört. dok. tár. 83.79.3. Nagy- és Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864.
10. ZML. Nagykanizsa Város Levéltára. (a továbbiakban NVL). 1871. évi birtokfökönyv. A terjedelmes könyv tételesen sorolja föl a nagy-és kiskanizsai lakosok földjeinek méretét.
11. A városok birtokainak méretéhez lásd: Thirring Gusztáv (1912) adatait.
12. Így például a város nagykereskedői közül a Strasserek és a Lackenbacherek is távoztak.
13. Néhány névre vonatkozóan lásd: Barbarits Lajos (1929): 1929. 140. old.
14. Barbarits Lajos (1929): 79–80. old.
15. Barbarits Lajos (1929): 80. old.
16. Foki Ibolya (2008): 43. old.
17. Barbarits Lajos (1929): 82. old.
18. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–57. 1850. évi szerződés. (Leszner Bernárd és Löwinger Imre)
19. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–1857. Gubacsszedési szerződés, 1850.
20. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–1857.
21. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–1857/e. 1857. évi szerződések.
22. Ugyanott.
23. A piaccgazdaság korában a költségvetési évforduló nem a naptári évhez kapcsolódott: az európai gyakorlat szerint az adott év április 1-jétől a következő év március 31-éig tartott.
24. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–57. 1857. év.
25. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–57. 1855. év
26. Az 1850-es években Gutmann S. Henriknek és Löwy Józsefnek is volt a városban olajsajtolója (olajtisztítója). Lásd: ZML. IV. 259. b. Zala Vármegye Tisztiszéke. 3407/1862.
27. Korábbi kutatásainkban Pécssett is hasonlót láthattunk. Lásd: Kaposi Zoltán (2007).
28. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–57. 1857. október 31-én kelt irat.
29. Barbarits Lajos (1929): 197–198. old.
30. Horváth Ferenc (2001): 26. old.
31. Az 1871. évi XVIII. tc. rendelkezett a községek jogállásáról. A várossá válás egy példájára lásd: Foki Ibolya (2006) tanulmányát.
32. Nemcsak, mint fogyasztóközönség, hanem mint a városi értelmiség meghatározó része, illetve más városokkal s a kormányzati intézményekkel való informális kapcsolatok miatt is fontos volt e réteg jelenléte.
33. Lásd: Ehen Gyula (1897) című munkáját.
34. Kaposi Zoltán (2002): 255–256. old.
35. Az új utcák nyitására: Barbarits Lajos (1929): 112–117. old.; illetve Kunics Zsuzsa (2003).
36. Barbarits Lajos (1929): 122. old.

37. Kaposi Zoltán (2012): 92. old.
38. A város költségvetési tervezeteit, illetve később a zárszámadásokat a helyi újságok (Zala, Zalai Közlöny) néha-néha közölték.
39. Barbarits Lajos (1929): 83. old.
40. Kanizsai Enciklopédia (1999): 183. old.
41. Barbarits Lajos (1929): 123. old.
42. Barbarits Lajos (1929): 114. old.
43. Kanizsai Enciklopédia (1999): 183. old.
44. Lásd például: Zalai Közlöny, 1905. június 17.
45. Barbarits Lajos (1929). 126–127. old.
46. Barbarits Lajos (1929). 127. old.
47. ZML. IV. 409. Zala vármegye Közigazgatási iratai. V. albizottság. 3292/1937. Az iratban egy történeti jellegű visszatekintés található a nagykanizsai vágóhíd működésének értelmezésére.
48. Ez az időszak a szabadság világa volt. A liberális szellemiségű, nagy példányszámú, helyi megjelenésű Zalai Közlönyben gyakran megszellőztették, ha valami visszaélésre gyanakodtak.
49. Az 1900. évi adatokra: Népszámlálás (1902): 118–119. old. Értelmezéséhez lásd: Rábavölgyi Attila (2008) tanulmányát.
50. Lásd: Kaposi Zoltán (2007): 119–128. old.
51. Erre lásd: Melega Miklós (2012) Szombathelyre vonatkozó adatait.
52. Lásd: Éhen Gyula (1906) adatait.
53. Zalai Közlöny, 1912. január 27.
54. Adatok forrása: Thirring Gusztáv (1912): 339. old. Legtisztábban talán Szombathely esetében, Éhen Gyula polgármestersége alatt látszik a város, mint tulajdonos előretörésének tendenciája. Lásd: Melega Miklós (2010): 201–204. old.
55. Zalai Közlöny, 1912. október 17.
56. Hasonló esetekkel gyakran találkozhatunk, lásd pl. Pécs esetét: Kaposi Zoltán (2007): 132. old.
57. Lásd például: Zalai Közlöny, 1901. november 16.
58. Az adatok forrása: Éhen Gyula (1906).
59. Az adatok: Éhen Gyula (1906) könyvéből származnak.
60. Gál Zoltán (2002): 24. old.
61. Zalai Közlöny, 1901. november 26.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babics András (1937): Pécs város szabad királyi rangra emelésének története. Pécs.
- Bácskai Vera (1975): A város és társadalma a 18. században (1720–1828). In: Kaposvár (Szerk. Kanyar József). Kaposvár, 139–180. old.
- Barbarits Lajos (1929): Nagykanizsa (Szerk. Barbarits Lajos). Budapest.
- Éhen Gyula (1897): Modern város. Szombathely.
- Éhen Gyula (1906): Városaink közéleté. Budapest.
- Foki Ibolya (2006): Zalaegerszeg rendezett tanácsú várossá válása 1885-ben. In: Végvárból megyeszékhellyé. (Szerk. Molnár András). Zalaegerszeg.
- Foki Ibolya (2008): Nagykanizsa közigazgatása az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után. In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében (Szerk. Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 34–47. old.
- Gál Zoltán (2002): A pécsi bankok aranykora. In: Iparosok és bányászok a Mecsekalkján. Gazdaságtörténeti tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Horváth Ferenc (2001): A nagykanizsai vasút pályagazdálkodási szolgálata (1860–2000). Magyar Vasút, 109–205. old.
- Kanizsai Enciklopédia (1999): Kanizsai Enciklopédia (Szerk. Rikli Ferenc). Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán (2007): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs.

- Kaposi Zoltán (2008): Város és agrárrendszer a polgárosodás korában, 1850–1914. In: Műhelytanulmányok, 2008/4. PTE KTK KRTI Pécs.
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa
- Kaposi Zoltán (2012): Iparosodás agrártérképben. A gyárpar kialakulása Nagykanizsán a 19–20. század fordulóján. In: Jelenkori társadalmi- és gazdasági folyamatok. VII. évf., 1–2. szám.
- Kunics Zsuzsa (2003): Köz- és magánépítkezések, városfejlődés Nagykanizsán a dualizmus időszakában. Zalai Múzeum 12. Zalaegerszeg, 223–254. old.
- Melega Miklós (2010): Egy konfliktusterhes közéleti pályafutás. Epizódok Éhen Gyula életéből, 1879–1914. In: Előadások Vas Megye történetéből V. (Szerk. Mayer László és Tilcsik György.) Szombathely.
- Melega Miklós (2012): A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában. Szombathely. 189–206. old.
- Népszámlálás (1993): Az 1850. és 1857. évi népszámlálás (Szerk. Danyi Dezső). Budapest
- Népszámlálás (1902): A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. kötet. A népesség általános leírása községenként. Budapest.
- Rábavölgyi Attila (2008): Nagykanizsa népességének változása a 19. század második felében. In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében (Szerk. Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 112–130. old.
- Thirring Gusztáv (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve. 1. évfolyam (1–2. kötet, egybe-kötve). Budapest.